

P. G‘ULOMOV,

R. QURBONNIYOZOV

GEOGRAFIYA

TABIY GEOGRAFIYA BOSHLANG‘ICH KURSI

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi
umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining
5-sinfi uchun darslik sifatida tavsiya etgan

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 4-nashri

Toshkent — «Yangiyo‘l poligraf servis» — 2015

UO'K: 372.891(075)

KBK: 26.82ya72

G'-79

G'ulomov Potihkamol

Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi : umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5 - sinfi uchun darslik / P. G'ulomov, R. Qurboniyozov. - Qayta ishlangan va to'ldirilgan 4- nashri. - Toshkent : «Yangiyo'l Poligraf Servis», 2015. - 104 b.

ISBN 978-9943-979-33-8

UO'K: 372.891(075)

KBK: 26.82ya72

Mas'ul muharrir: A.Nig'matov — geografiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar — Sh.S.Zokirov — geografiya fanlari nomzodi, dotsent;

A.D.Bahromov — fizika-matematika fanlari nomzodi, geografiya o'qitish nazariyasi va metodikasi bo'yicha katta ilmiy xodim;

A. Ismoilov — Toshkentdagi 84-maktabning oliy toifali geografiya o'qituvchisi;

V.N.Fedorko — Toshkentdagi 233-maktabning geografiya o'qituvchisi.

«Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan chop etildi»

SHARTLI BELGILAR:

— **TAYANCH SO'Z VA TUSHUNCHALAR**

— **SAVOLLAR**

— **TOPSHIRIQLAR**

ISBN 978-9943-979-33-8

© G'ulomov P.N.,

Qurboniyozov R.N., 2003, 2015-y

© «Yangiyo'l poligraf servis» 2015-y.

DARSLIK BILAN QANDAY ISHLASH KERAK?

Aziz o'quvchilar!

Siz bu yildan boshlab yangi fan — «Geografiya»ni o'rganasiz. Bizning buyuk bobokalonlarimiz geografiyani yaxshi bilishgan, shuning uchun ham ushbu fan haqida qimmatli va qiziqarli ma'lumotlarni yozib qoldirganlar.

Geografiyani yaxshi o'rganish uchun sizda qo'lingizdagi darslikdan tashqari, «Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi» atlas, yozuvsiz xarita hamda katak chizikli daftar bo'lishi zarur. Shuningdek, rangli qalamlar, chizg'ich, o'chirg'ich, sirkul va ba'zi topshiriqlarni bajarish uchun esa kompas va globus ham kerak bo'ladi.

Paragraf oxirida berilgan topshiriqlarni bajarganingizda, savollarga javob berganingizda darslikdagi rasm va xaritalardan foydalanishni unutmang.

Matnning har bir qismini alohida o'qib chiqib, mazmunini o'z fikringiz bilan gapirib berishga harakat qiling. Terminlar, geografik nomlarni daftaringizga albatta yozib qo'ying. Tayanch so'z, tushuncha va geografik nomlarga alohida e'tibor bering.

Agar matnda geografik nomlar uchrab qolsa, uni tezda xaritadan topib, qayerdaligini bilib oling. Matn mazmunini tushunib, esda yaxshi saqlab qolishda xaritadagi mashqlar va yozuvsiz xaritani doimiy ravishda to'ldirib borish katta yordam beradi.

Mamlakatimizda «**Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi**»dan o'quv atlas nashr qilingan. Atlas ham darslik kitobingizga o'xshab sermazmun va juda qiziqarli. Xaritalarning masshtabi va shartli belgilari berilgan. Ularni o'rganib, xaritalar mazmunini bemalol bilib olish mumkin.

Aziz o'quvchilar, darslikni o'rganishda sizlarga **Globus** va **Laylakvoy** yordam berishadi.

— Mening ismim **Globus**. Yer haqida muhim va qiziqarli bilimlarga ega bo'lishni istasangiz, mening savollarimga javob bering.

— Men **Laylakman**. Dunyo bo'ylab uchaman. Sizlarga qiziqarli ma'lumotlarim bilan ko'maklashaman.

KIRISH

1- §. GEOGRAFIYA NIMANI O'RGANADI?

1. Geografiya va uning tarmoqlari haqida tushuncha. Geografiya juda qadimgi fan. Qadimgi yunon olimi Eratosfen kitob yozib, uni «**Geografiya**» deb atagan. Yunoncha «ge» — Yer, «grafo» — yoza-man degan ma'noni bildiradi. Binobarin, «Geografiya» so'zi «Yer-ni tasvirlab yozaman», «Yerning tasviri» degan ma'nolarni ang-latadi. Geografiya Yer yuzining tabiati, aholisi va uning xo'jaligini o'rganadigan fandır. Geografiya bilan shug'ullanadigan kishilarni **geograflar** deb ataymiz.

Uzoq vaqtgacha geograflar Yer yuzi tabiatini, aholisi va ayrim mamlakatlarning xo'jaligini tasvirlab yozish bilan shug'ullanib ke-lishdi. Geograf-sayyohlar yangi yerlarni, dengiz va okeanlarni kashf qilishdi. Biroq Yer yuzini tasvirlash, kattaligini aniqlash, xaritasini tuzish uchun bir necha ming yillar kerak bo'ldi.

Geografiya fani rivojlanib borgan sari unda ikkita asosiy yo'na-lish: **tabiiy geografiya** va **ijtimoiy-iqtisodiy geografiya** vujudga keldi. Siz, 5-sinfda tabiiy geografiyaning eng zaruriy bo'limi — «Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi»ni o'rganasiz.

2. Tabiiy geografiyani o'rganishning ahamiyati. Tabiiy geogra-fiya Yer yuzi tabiatining holati, uning o'zgarishi, ro'y beradigan tabiiy hodisalarni, tabiatdan foydalanganda nimalarga e'tibor berish zarurligini o'rganadi. Shuning uchun Siz, aziz o'quvchilar, tabiiy geografiyani boshdanoq puxta o'rganishga harakat qiling.

Inson yashashi uchun zarur bo'lgan hamma narsani — havo va suvni, oziq-ovqat va foydali qazilmalarni tabiatdan oladi. U uy-joylar quradi, konlarni ochadi, zavodlar, shaharlar bunyod etadi, g'alla, paxta va boshqa ekinlar ekadi, chorva mollarini boqadi. Tabiat boyliklaridan unumli foydalanish, uni avaylab asrash uchun esa, albatta, geografiya fanini juda yaxshi bilish zarur.

Tabiiy geografiya Yer yuzi yoki uning biror joyi tabiatiga ta'rif berish bilan chegaralanmaydi. Tabiiy geografiya joy tabiatining nima uchun xilma-xil ekanligi sabablarini tushuntiradi. Masalan, cho'l zonalarida yog'ingarchilikning kam, tog'lik hududlarda esa aksin-

cha ko'p bo'lishini; tog'lar ustida jazirama yozda ham qor erimay yotishini; ekvator da yil bo'yi ob-havo bir xil — issiq bo'lishini; mo'tadil mintaqada esa to'rtta fasl aniq almashinib turishini tushuntirib beradi.

Shuningdek, tabiat «kambag'allashib» ketmasligi, ifloslanmasligi, yerlarni sho'r bosib unumdorligi pasaymasligi, daryolar qurib qolmasligi uchun tabiatdan, uning boyliklaridan qanday foydalanish kerak, qanday ishlarni amalga oshirish zarur, degan savollarga ham javob beradi.

3. «Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi»da nimalar o'rganiladi?

Siz Yer yuzi tabiatining asosiy umumiy qonuniyatlarini bilib olasiz, tabiatni, unda ro'y beruvchi hodisalarni eng oddiy kuzatish usullarini o'rganasiz.

«Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi» Sizni 6-sinfda o'rganiladigan materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasini qiynalmasdan o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Qo'lingizdagi darslik bir qancha bo'limlardan iborat. Har bir bo'limdan muayyan bilimlarni egallaysiz. Joy plani va xarita bo'limini o'qib, plan va xaritada Yer yuzasining katta qismlari qanday qilib tasvirlanishini bilib olasiz va ulardan qanday foydalanish mumkin, degan savolga javob beradigan bo'lasiz.

Tayanch so'z va tushunchalar

Geografiya
Geograf
Tabiiy geografiya

Ijtimoiy-iqtisodiy geografiya
Tabiatni muhofaza qilish
Joy plani

1. «Geografiya» so'zining ma'nosini ayting.
2. Geografiya nimani o'rganadi?
3. Geografiya qanday yo'nalishlarga bo'linadi?
4. Tabiiy geografiya nimani o'rganadi?
5. Geografik bilimlarni o'rganish inson uchun nimaga kerak?

1. Geografiyani o'rganish uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni tayyorlab qo'ying.
2. Ob-havo va tabiatning boshqa hodisalarini kuzatishni boshlang. Buning uchun «20.. -yil uchun ob-havo daftari»ni tutasiz. Daftarning birinchi betiga mazkur darslikning 6-betida berilgan ob-havo hodisalarining shartli belgilarini chizib oling.

Ob-havo hodisalarining shartli belgilari

	Havo ochiq		Kuchli shamol		Bulduruq
	Havo bulut		Quyun		Do'l
	Havo yarim bulut		Tuman		Momaqaldiroq
	Havo ozgina bulut		Yomg'ir		To'p-to'p bulut
	Shabada		Qor		Qat-qat bulut
	O'rtacha shamol		Jala		Patsimon bulut

Daftarni ko'ndalangiga qo'yib, 2- va 3-betlariga quyidagi jadvalni chizing. Shundan keyin har kuni ob-havoni kuzatib, jadvalni to'ldirib boring. Ma'lumot bo'lmasa, o'sha ustun ochiq qoladi.

20.. -yil ..... oyi uchun ob-havo taqvimini.

Kun, sana	Soat	Havo harorati °C hisobida		Havo bosimi, simob ustuni mm his.	Shamol		Bulutlilik	Bulut turi	Yog'in turi	Tabiatdagi boshqa hodisalar
		Kuzatilgani	O'rtacha		yo'nalishi	tezligi				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
05.09.	13.00	+28	—	718	Sh	—		—	—	—

YER QANDAY O'RGANILGAN?

2-§. QADIM ZAMONDA ODAMLAR YERNI QANDAY TASAVVUR QILISHGAN?

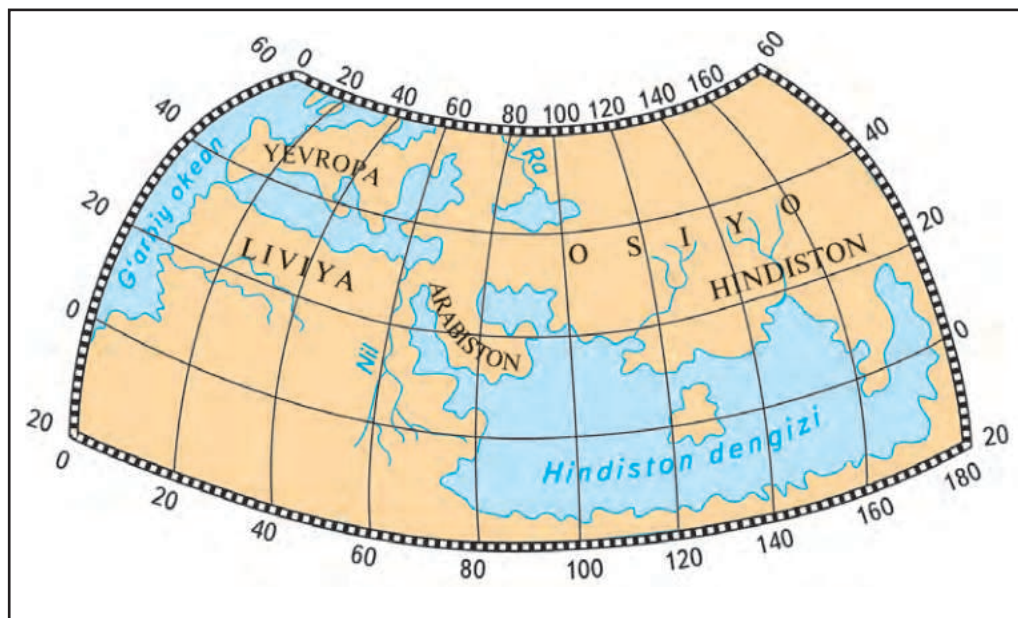
Inson hayoti tabiat bilan bog'liq bo'lgani uchun kishilar qadim zamonlardan o'zlari yashaydigan joy tabiatini yaxshi bilishga harakat qilishgan. Keyinchalik qayiqlar, yelkanli kemalar yasab, dengizlarda suzishgan, yangi yerlarni ko'rishgan. Yozish va chizishni o'rganib olishgandan keyin esa borgan joylari tabiatini, odamlarning yashash tarzini tasvirlab yozishgan. O'zlari yashaydigan joyning hamda borgan yerlarining eng sodda xaritalarini chizishga urinishgan. Shu yo'l bilan geografik ma'lumotlar to'plana borgan. Savdo aloqalarining o'sishi, harbiy yurishlar, uzoq o'lkalarga sayohatlar Yer haqidagi bilimlarning ko'payishiga yordam bergan.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra qadimgi kishilar bundan 7 ming yil ilgari Yerning shaklini chizmada tasvirlashga harakat qilishgan. Lekin Yerning shaklini odamlar turli joyda turlicha tasavvur qilishgan. Dengiz bo'yida yashaydigan odamlar Yerni nahang baliqlar ko'tarib turadi, deb o'ylasalar, cho'lda yashaydigan kishilar Yerni toshbaqalar ko'tarib yuradi, deb faraz qilishgan. Yana bir toifa odamlar Yerni

1-rasm. Miloddan avvalgi 3-asrda Eratosfen tuzgan dunyo xaritasi.

2-rasm. Milodiy 2-asrda Ptolemey tuzgan dunyo xaritasi.

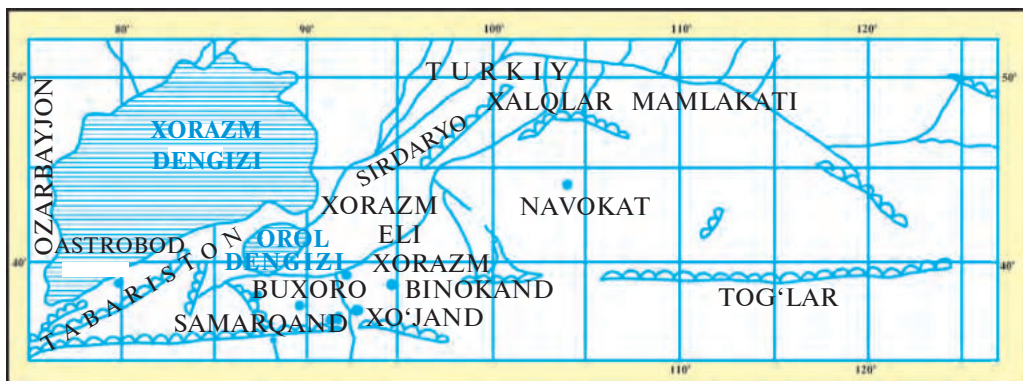
fillar ko'tarib yuradi deb, boshqalari esa katta ho'kiz shoxida ko'tarib turadi, deb fikr yuritishgan.

Yerni sharsimon, yumaloq bo'lsa kerak, degan dastlabki tasavurning yuzaga kelganiga 2400 yildan ko'proq vaqt bo'ldi. Bunga qadimgi kishilarning kuzatishlari asosiy dalolat edi. Masalan, kema qirg'oqdan uzoqlashib ketayotganida ufqdan pastga tushishi, kelayotganda esa ufq ortidan ko'tarilib chiqishi, Oy tutilganda Yerning Oyga tushgan soyasining doira shaklda ko'rinishi Yerning yumaloq, sharsimon ekanini anglatar edi.

Miloddan avvalgi 3-asrda qadimgi yunon olimi Eratosfen Yerning kattaligini ancha aniq hisoblagan. U dunyoning birinchi xaritasini tuzgan. Uning xaritasida Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika va Osiyoning g'arbiy qismlari tasvirlangan (7-betdagi 1-rasm). Milodiy 2-asrda bu xaritaga nisbatan ancha mukammalroq xaritani Ptolemey tuzgan (2-rasm). Unda Yevropa va Osiyoning katta qismi hamda Afrikaning shimoli tasvirlangan.

Bizning bobokalon olimlarimizdan Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariylar ham geografiya-

3-rasm. M. Xorazmiyning O'rtasiyo va unga yondosh yerlar xaritasi.

ning rivojiga katta hissa qo'shishgan va dunyo xaritalarini tuzishgan (3-rasm). Muhammad al-Xorazmiy (783—850-yy) «Surat ul-Arz» — «Yerning tasviri» nomli kitobini yozgan. 973—1048-yillarda yashab o'tgan Abu Rayhon Beruniy Yerning (o'sha vaqtdagi eng mukammal) modeli — shimoliy yarimshar globusini yasagan va asarlarida Yer sharining narigi tomonida ham quruqlik borligi haqida yozib qoldirgan, dunyo xaritasini tuzgan (4-rasm). Mahmud

4-rasm. Abu Rayhon Beruniyning dunyo xaritasi.

— Bilasizmi, Dunyodagi katta globuslardan biri Toshkentdagi O'zbekiston Milliy universitetining «Geografiya» kafedrasida o'rnatilgan. Uning bo'yi 2,5 m, diametri 2 m, aylanasi esa 6 m. Massasi 490 kg bo'lgan bu globusda Yer yuzining relyefi hamda landshaftlari aks ettirilgan. Bu globusni «Toshkent globusi» deb atashadi.

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**